

КЪМ РАННАТА ИСТОРИЯ НА ШАХМАТА У НАС

(По една разпоредба на средновековното ни право)*

Борис Русев Яновски**

Анотация: „В статията проф. Борис Яновски разглежда историята на забраната в православно каноническо право на играта на шах, както и на разпространението на тази игра сред православните народи. Отбелязва се, че смекчаването на тази забрана се дължи и на дейността на църковни отци от български произход.“

Ключови думи: църква, шахмат, право, византийско право, Кормчая, наказания, забрана

В нашата историческа литература въпросът за спортните прояви на народа ни изобщо не е намирал място. Подобно нещо едва ли може да се разглежда като положително явление. И не става дума само за това, че в другите страни на историята на спорта отдавна се посвещават не само отделни статии, но и специални изследвания¹. Не става дума даже за това, че проучването на спортните прояви като част от проявите на нашия народ трябва да заеме припадащото му се място, ако искаме да имаме цялостна представа за неговия живот през един или друг период. Става дума просто за обръщане внимание на факта, че много видове спорт са били практикувани отдавна от българите. За това има данни и вече е време те да бъдат включени в научен оборот и у нас². Впрочем ние не си поставяме за задача да разкрием как е стоял въпросът с всички видове спорт. Това е твърде широка тема. В настоящата статия се прави опит да се разгледат, и то само някои моменти, из историята на шахматната игра. За спирането ни върху нея покрай изтъкнатите вече общи съображения, а и всички други има и едно по-особено съображение – мястото, което шахматът сега заема у нас.

Известно е, че поклонниците на шахматното изкуство в Народна република България надхвърлят 500 хил. души. Спрямо броя на населението това е един от най-високите проценти в света. Известно е също, че ние имаме над 30 шахматни майстори на спорта, седем международни майстори и двама международни гротмайстори, а също осем международни съдии по шахмат и двама международни съдии по шахматна композиция. Известни са също забележителните постижения на нашата страна на

* Публикувано в сп. „Исторически преглед“, 1964, № 5, с. 92-100.

** Биографична справка за проф. Яновски на <http://www.sadebnopravo.bg/biblioteka/2015/8/5/--1>.

¹ Например в Германия Н. F. Massmann, *Geschichte des mittelalterlichen, vorzugsweise des Deutschen Schachspieles*, Quedlinburg, Leipzig: Basse още в 1839 г.; в Чехия С. Zibrt, *Dejiny hry šachove v čechach od dob nejstarsich az po nas vek*, Praha още в 1888 г.; в СССР М. С. Коган, *История шахматной игры в России*, Ленинград, още в 1927 г. и т. н. Едва напоследък международният съдия Зах. Станчев написа книга за шахмата у нас, но тя за съжаление още чака своето издаване.

² Например още един от първите изследователи на сборника от правила на светското и канонично право – Кормчията (за нея вж. по-нататък в изложението) Евт. Иванович отбелязва, че съгласно нея свещеникът не трябва „ни почитати възбраненнихъ книгъ; ни чари, или лѣчбы, или игры творя; конного ристанія да не зрять“. Начатки церковного права древныя православныя восточная церкви по кнзѣ Кормчей, Нови сад, 1841 г., с. 138-139.

международното шахматно поле. През 1954 г. на шахматната олимпиада в Амстердам България раздели девето и десето място с Англия. През 1956 г. на олимпиадата в Москва при участието на 34 страни тя се нареди в челната шесторка. През 1958 г. на олимпиадата в Мюнхен при участието на 36 страни зае десето място, а на XIV олимпиада в Лайпциг през 1960 г. при участието вече на 40 страни отново бе на шесто място. На шесто място застана тя и на XV олимпиада във Варна, като остави зад себе си такива страни като ГФР, Холандия, Австрия, Испания, Швеция и излизайки почти наравно със САЩ.

Още по-големи са успехите на нашите студенти шахматисти. На студентската шахматна олимпиада в Рейкявик през 1957 г. те се наредиха на второ място в света след Съветския съюз. На студентската олимпиада във Варна през 1958 г. те отново заеха второ място, а на следната година на студентската шахматна олимпиада в Будапеща станаха световни шампиони. След X олимпиада в Белград те са на трето място в света – само в две точки по-назад от Чехословакия и една и половина от Югославия. Международното признание на всички тия постижения намери израз в провеждането на ред състезания и по-специално на юбилейната XV шахматна олимпиада у нас.

Последното особено голямо спортно събитие съвпадна с честването на четиридесетгодишнината от основаването на първия шахматен клуб в страната (в София през 1922 г.) или, както се изразяваше тогава, пък както продължава да се изразява и сега ежедневният печат, с честване четиридесетгодишнината от „рождения ден на нашия шахмат“. Разбира се, ако се има предвид развитието на новия шахмат в България, то наистина би могло да се каже, че се касае за четиридесетгодишнина. Но ако се има предвид шахматът у нас въобще, вече трябва да се заяви, че не може да става дума нито за четиридесетгодишнина, нито даже за четиристотингодишнина, тъй като той се е появил значително по-рано в нашата страна.

*

Разпространяването на шахматната игра всред славяните съвсем правилно се свързва с известни указания, съдържащи се в различните варианти на Кормчията книга. Едно от тях се намира и в печатната Кормчия (първо издание 1652 г.), като е преминало в нея от ръкописите, на които е изградена тя и които са много по-стари от нея. Касае се за следното място от тълкуването на 42 и 43 апостолски правила:

„Епископомъ и клирикомъ всѣмъ утѣшениіе всѣхъ и добродѣтели быти подобаеѣ. и первообразное, и раздраженіе благодарѣнію; понеже и от сихъ естѣ нѣкимъ уклонитися отъ добраго, или шахмати или зернію играть или упиватися, повѣлеаеѣ правило престати, или отлучатися таковымъ, или убо Епископомъ и презвитеромъ и діакonomъ и поддіакonomъ же и чтецемъ и пѣвцемъ;...не убо и мірекимъ чelовѣкамъ шахмати и піанствѣ упражняющейся, отлучитися.“³

Така стигналото до нас известие поставя няколко въпроса, от които и един предварителен. Като се знае, че кормчиите – съставените по образеца на византийските номоканони средновековни славянски сборници – са възникнали в резултат на усилията на много светски и религиозни деятели – българи, сърби, руси и византийци, започвайки от деветия, та чак до седемнадесетия век, пита се в средата на кой народ и по кое време възниква даденият текст?

По този въпрос специално в средите на историците на шахмата се е установило

³ Всички тълкувания на въпросните правила се дават по Розенкампф, Обзорѣніе Кормчей книги в историческомъ видѣ, Москва, 1829 г. В случая на с. 51 от бележките към втория дял.

разбирането, което например М. С. Коган предава по следния начин: „През 1262 г. на киевския митрополит Кирил II бил изпратен от сръбския архиепископ Сава препис от сръбската Кормчия книга, в която вече се съдържало тълкуването на Зонара за шахмата“⁴, т.е. току-що приведения пасаж. Следователно първото указание за шахматната игра у славяните се отнася до разпространяването ѝ в средновековна Сърбия, откъдето, ако не самата тя, то поне забраняването ѝ преминало в Русия. Може ли обаче да бъде споделено то? Ако се държи сметка за данните, с които разполага историческата наука, определено трябва да се каже, че не може.

Приведеният пасаж представлява част от тълкуването на апостолските правила, дадено от византийския богослов Йоан Зонара, живял и работил към края на XI и средата на XII в. Тъкмо той е внесъл в списъка на забранените за християнина дейности и прояви шахматна игра⁵. С приемането на тия тълкувания за официални разбирания на религиозната и светска власт във Византия там официално се е взело отрицателно отношение към шахмата. А с превежданията на тълкуванията и включването им в Кормчията тя се оказва забранена и в славянските страни, ръководещи се от тази Кормчия. Къде е извършено първо заемането на тълкуването и в коя славянска страна се е стигнало първо до забраната?⁶

Посочихме застъпеното от Коган становище. В него се съдържат несъгласуеми противоречия, и то не едно, а няколко. Преди всичко кой архиепископ Сава се има предвид? Обикновено, когато се говори само за Сава, се има предвид първият сръбски архиепископ Сава – създателят на независимата сръбска църква и известният средновековен сръбски просветител. Но в случая не може да бъде той. Той е починал още през 1235 г. в Търново. На тази съвсем очевидна несъобразност са обърнали внимание югославските автори, които, като се позовават на Коган, мълчаливо го уточняват. „Съветският историк М. С. Коган споменава – се казва в излязлата напоследък в Югославия работа върху шахмата, – че архиепископ Сава II изпратил в 1262 г. в Киев на тамошния митрополит Кирил II сръбския превод на Зонаровия сборник, в който се намира параграф за забраната на шахмата“ (разр. моя - Б. Я)⁷. Но и с това уточняване не се печели нищо, защото се идва до друго противоречие. Даже ако би се приело, че в 1262 г. Сава II бил вече архиепископ, Кирил II пък, който починал през 1233 г.⁸, явно не би могъл да бъде във връзки с него. Не би ли могло обаче да се приеме, че и при Коган, и при югославските автори се касае просто за грешки в точното посочване на лицата и на годината, в която Сръбска кормчия е била изпратена в Русия?

Наистина Кирил II (ако се предположи, че той е посочен правилно) има свой съвременник Сава. Това е Сава I. Но едно предположение този Сава да е изпращал сръбски книги в Русия е съвсем невероятно. По негово време сръбската църква едва започва да се организира като автокефална и едва се слага началото на сръбската книжнина⁹. От друга страна, известно е, че Кирил II – византиец по произход, не

⁴ М. С. Коган, Очерки по истории шахмат в СССР, Москва, 1938 г., с. 15.

⁵ Зонара бил първоначално военен и по времето на Алексей Комнен даже се издигнал до длъжността началник на царските телохранители. Като станал монах и църковен писател, той се обявил против много от проявите, характерни преди всичко за военното съсловие, живота на което познавал добре. А между военните шахматът, както е известно, намира особено разпространение.

⁶ С това по необходимост се засяга и много по-големият въпрос за материали, от които са възникнали откриваните сега в Русия ръкописни кормчии, а и създадената на тяхна основа печатна Кормчия.

⁷ Šahovski priručnik под ред. на В. Kažič, Beograd, 1958 г., с. 121.

⁸ Е. Голубинский, История русской церкви, т. 1, Москва, 1880 г., с. 789.

⁹ При това следва да се има предвид, че и едното, и другото става под силно българско влияние. За образуването на самостоятелната сръбска църква в една бележка към сръбски препис на Номоканона, влязла по-сетне като отделна статия в стар хронограф, пазен на времето си в Румянцевата библиотека, се казва: „И о сихъ оубо Краль Стефанъ стужиль си паче же, оуслышавъ како и въ землѣ Бугарской Патриархъ поставленъ бысть и абіе повелѣ ваеть Собору бити и Епискомъ собравшимся. И тако

проявявал никакви грижи за развитието на руската славянска култура. Трето, предположението се изключва от обстоятелството, че през въпросния период 1230 -1240 г. Киевска Рус се намира в изключително тежко положение. В 1227 г. след катастрофата на р. Калка татарите си откриват път към вътрешността на страната, като в 1240 г. успяват вече да разгромят и Киев. Не може да има никакво съмнение, че контактът между руските културни деятели и деятелите от балканските славянски страни трябва да се търси в по-късен период – във втората половина на същия век, когато най-голямата сила на татарското нашествие минава и руската култура започнала да се съживява.¹⁰

Неудържимо е и другото предположение, че Кормчията е била изпратена от Сава II на неговия съвременник Кирил III през 1262 г. (ако се приеме, че Коган дава правилно поне годината на изпращането). Известно е, че Сава II заел архиепископския престол на 28 октомври 1262 или 1263 г.¹¹ Но даже и да би се приело, че този Сава е станал архиепископ през 1262 г., двата месеца до края на годината съвсем не са достатъчни за установяването на такъв близък контакт, какъвто се изисквал за изготвянето и изпращането на преписи на наличните книги¹² с руските културни центрове, преместили се вече по-далеч на север и североизток. Освен това през 1262 и 1263 г. Сърбия преживява нападение на татарите и на Сава II съвсем не му е било до създаването на връзки с ръководителите на руската църква. Най-същественят факт обаче, който идва да изключи едно такова предположение, е обстоятелството, че Кирил III вече имал установени тесни връзки с България, от която могъл да получи всички интересувачи го книги и от която наистина ги е получил¹³.

Кирил III бил наистина забележителен човек. Той става киевски митрополит през 1250 г. или даже още по-рано - през 1240 г., и остава такъв до смъртта си през 1281 г.¹⁴ Той бил за времето си не само рядко образован, но и рядко енергичен деятел. При това той се оказал и първи руски митрополит по народност русин. Кирил III пряко си поставил за задача да съдейства за разпространяването на славянската книжнина, която в резултат на татарските нашествия била и много намалела, и влошена. Поради слабата подготовка на преписваните създаваните нови преписи от наличните преписи били съвсем незадоволителни. Затова той се заел с изписването на книги от България¹⁵. За

Патриархъ поставяется земли Сербской“ – вж. у Розенкампф, цит. съч., с. 258. Що се касае до литературата, то следва да бъде отбелязано усиленото преписване на български книги през целия даден период. Така например известно е, че около 1260 г. по инициатива на продължителя на литературното дело на Сава I Доментиан монахът Теодор прави препис на Шестоднева на Йоан Екзарх – вж. у Вл. Ђоровић в предговора му към Животи св. Сава и св. Симеона, Београд, 1938 г., с. 10.

¹⁰ Както се знае, именно тогава – в края на XIV и началото на XV в. – се развива т.нар. второ южнославянско влияние върху руската литература и култура – вж. напр. у Д. Д. Лихачов, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России (IV Международный съезд славистов. Доклады), Москва, 1958 г., с. 66.

¹¹ Така у Е. Голубинский, Краткий очерк истории православныхъ церквей. Москва, 1871 г., с. 457. Също и у Ив. Снегаров, Кратка история на съвременните православни църкви, 1946 г., с. 323. В югославската енциклопедия Сава II се посочва като архиепископ от втората година – от 1263 г.

¹² Вж. и факта, изтъкнат в бел. 16.

¹³ Разбирането за сръбския произход на материалите, включени в ръкописните кормчии от т.нар. кириловска група, е развито от А. Павлов, от когото главно е преминало без особена проверка в другите автори. Той идва до извода, че се касае не само за сръбска редакция, но и за преводи от гръцки, извършени от самия архиепископ Сава (вж. в неговата работа Курсь церковного права, 1902 г., с. 113). Филологическите указания, на които той се опира, обаче далеч не подкрепят разбирането му, което се оспорва от много изследователи, между които и от В. Ягич, Н. Милаш и други. Вж. за подробности у С. С. Бобчев, Старобългарски правни паметници, ч. 1, 1903 г., с. 25 и сл.

¹⁴ Във всеки случай именно той е руският митрополит Кирил, за когото се говори след 1261 г. Вж. у Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский, Золотая орда и ее падение М.- Л., 1950 г., с. 232.

¹⁵ Посочвано точно така специално от много руски и съветски историци – например още в 1829 г. от Розенкампф, вж. в цит. съч., с. 54, а в последно време например от М. Н. Тихомиров, „Когато около 1262 г.

тази цел той се обърнал към българския деспот Яков Светослав и деспотът му изпратил в частност препис от Кормчията книга със Зонаровите тълкувания на апостолските правила. За това съществуват две съвсем безспорни доказателства: писмото на преписвана на сборника Драгослав и писмото на самия деспот Яков Светослав до Кирил.

„Написана же бысть сія Зонара – се казва в писмото на Драгослав – в лѣто 6778 (1262) во дни благовѣрнаго царя Константина, предръжашу столъ Болгарскій, повеленіемъ же и по цѣнѣ великаго господина Иакова Святослава, Деспота Болгарскаго.“¹⁶ А в писмото на Якова се доизяснява: „Пишоу тебѣ возлюбленный Богомъ Архіепископе Кирилѣ Протоораніе да ся словомъ своимъ Вселенаа Рускаа просвѣтитъ, а писаніемъ сію Зонароу, дабы: нигде не припишетъ. Понеже такъ подобно естъ сей Зонарь во всякомъ Царствѣ единой быти на Соборъ. Яко же святіи отцы оуставиша и предаша намъ; того ради испросивъ от Патриарха“ и т. н. С получения екземпляр Кирил III запознал руските църковни дейци на свикания от него през 1274 г. събор във Владимир на Клизма. Съборът решил екземплярът да се смята за официален и за в бъдеще преписите да се правят от него без никакво изменение. Така именно този екземпляр станал родоначалник на цялата фамилия ръкописни кормчии, известни сега под наименованието кириловски и характеризиращи се между другото с това, че съдържат посочените писма.

Следователно въпросното Зонарово тълкуване, съдържащо първото установено (поне засега) указание за разпространение на шахматната игра между славяните, е преминало в откриваните сега в Русия ръкописни кормчии, а по-сетне и в печатната Кормчия от България. Изпратеният през 1262 г. препис, включващ съвсем безспорно тълкуването – „написана же бысть сія Зонара“, е бил направен по искане на митрополит Кирил III, отправено до българския деспот Яков Светослав¹⁷. Преписът е бил снет от екземпляра, съхраняван в Патриаршията, т.е. от официалния екземпляр, съхраняван в Търновската патриаршия, към която естествено се е обърнал българският болярин Светослав¹⁸. Такъв е отговорът на първия, предварителния въпрос и няма основания за допускането на друг.

Зонаровите тълкувания не са оригинална българска творба. Посочихме, че те представляват превод на тълкуванията на апостолските правила, към които официално са се придържали византийските светски и църковни власти. От подобно положение обаче не може да бъде правен изводът, че щом се касае за превод, тълкуването ни дава

– пише последният – киевският митрополит се обърнал към него (към Яков Светослав - бел. моя, авт.) с молба да му изпрати препис от „Кормчията книга“, представляваща сборник от църковни и граждански закони, Светослав изпратил в Киев ръкопис.“ И заключава: „Забележителна е самата възможност да се води подобна кореспонденция между киевския митрополит и един български княз наскоро след татарското нашествие. Митрополитът на разорена Рус *се обръща за ръкопис към далечна България*, която сравнително малко пострадала от татарските погроми“ (разр. авт.). Вж. „Историческите связи руского народа с южними славянами с древнейших времен до половин XVII в.“, „Славянски сборник“, 1947 г., с. 167.

¹⁶ Посочва се също, че преписът е бил изготвен в периода от 10 ноември 1261 г. до 6 януари 1262 г.

¹⁷ Самият Яков Светослав бил по народност също русин. Прогонен от татарите, подобно на други руски князе той намерил убежище в България и получил владение в северозападната ѝ част. Нещо повече, с женитбата си за сестрата или дъщерята на Йоан IV Ласкарис той даже получил по женска линия право на българския престол (което, изглежда, е било главната причина за убиването му през 1272 г. по заповед на българската царица Мария). За подробности вж. у В. Н. Златарски, История на българската държава, т. III, с. 498 и сл. От кой княжески род произхождал Яков Светослав, не е известно. Най-вероятно е обаче той да е бил от *галицийските князе*. И тъкмо едно такова предположение идва да обясни близките връзки между него и Кирил, за когото той нарежда да се изготвят преписи от съществуващите в България книги, като сам заплаща и за преписването. Както е известно, Кирил III работил по-рано в Галиция, като даже достигнал до поста „печатник“ на Данаил Романович Галицийски.

¹⁸ Съвсем очевидно и поради това, че сръбската църква по това време се възглавява от архиепископ. Вж. у Ив. Снегаров, цит. съч., с. 313.

указание за Византия – в случая указание за разпространяването на шахматната игра там, но не и за разпространяването ѝ в средновековна България. Подобна постановка би била съвсем неправилна. Авторът на тълкуването е несъмнено византиец, но превеждането на последното у нас и приемането му за официално схващане на българската светска и църковна власт е явно обосновано от съществуващите в България условия.

Несъмнено в България е съществувала в някаква степен подобна (в частност в разглежданото отношение) обстановка, която е правела възможно, а с оглед интересите на въвеждащите тълкуването среди и желателно заемането на прост превод. Че това е така, говорят ред факти. Приемането на Зонаровите тълкувания означава разглеждане на шахмата не само като нещо нежелано, но и като нещо забранено под страх на определено наказание. Ако шахматът не би бил познат, не би имало никакъв смисъл да се забранява играенето му, и то под страх на точно определено наказание. От друга страна, ако той би бил непознат у нас, тогава при превеждането на Зонаровите тълкувания той би трябвало да не бъде посочен, т.е. да бъде просто изпуснат или при посочване да бъде предаден описателно, за да е ясно за какво се касае. Но нищо подобно не се наблюдава.

Така от факта, че сме изправени пред дословен превод, ползващ се със задължителна сила и в България, следва само изводът, че по времето, когато Зонаровите тълкувания са били приети, шахматът вече се е играл у нас. И то не просто се е играл, а вече се е играл в един повече или по-малко продължителен период, като към момента, когато е била установена забраната, той е бил вече достатъчно познат, а в очите на наложилите забраняването му среди и достатъчно опасен за поддържането на „добрите“ християнски нрави в обществото. Правилността на подобни изводи се потвърждава и от един друг при това особено любопитен факт.

Като се изтъква, че разпоредбата в кириловските кормчии, с която се забранява шахматната игра, е дословен превод на византийското Зонарово тълкуване на апостолските правила, непременно следва да се обърне внимание на обстоятелството, че наименованието на разглежданата игра не е предадено с византийския термин. Във Византия играта се е наричала затрикион — ζατρίκον, а Кормчията я нарича шахмат. Именно шахмат (вж. в приведения по-горе пасаж). В нея тя фигурира с първоначалното си арабско-персийско наименование¹⁹. Какво означава това? Та не може да не е ясно, че подобен факт идва пряко да изключи предположението играта да е станала известна у нас едва когато е станало известно Зонаровото тълкуване и посредством него. Точно обратното. Става безспорно, че към него момент шахматът е бил вече известен у нас. През втората половина на XIII в. в средновековна България за него са знаели твърде добре. Установяването на арабско-персийското наименование същевременно разкрива и друг, не по-малко съществен момент. То свидетелства, че въпросната игра прониква у нас не от Византия и не посредством Византия²⁰. Каналът е съвсем друг²¹. Кой би могъл

¹⁹ От *šah* – цар (персийски) и *mat* – умира (арабски). Вж. в Толковый словарь русского языка под редакцията на В. М. Волин и Д. Н. Ушаков, Москва, 1940 г., с. 1324.

²⁰ У нас все още е много разпространено разбирането, че културните ценности са преминавали в средновековна България посредством Византия. Случаят с шахмата показва, че това далеч невинаги е било така. Процесът на проникване е бил много по-сложен и по-многообразен.

²¹ Следва да се има предвид също, че във Византия шахматът никога не се е играл особено масово. Позовавайки се на Анна Комнена, Linde смята, че шахматната игра е проникнала там в края на XI или началото на XII в., наскоро след което е била забранена. В своята „Алексиада“ Комнена пише, че византийците взели шахмата от намиращата се по онова време под властта на арабите Асирия. Оттук казаният автор е склонен да приема, че щом Анна е намерила за нужно да се спре в биографията на баща си на въпроса за проникването на шахмата, то това проникване вероятно е станало през царуването на Алексей (1081-1118 г.). A. Linde, *Geschichte und Literatur des Schachspiele*, т. I, с. 131 и 143. Повечето изследователи обаче не споделят това разбиране, като имат пред вид, че Анна е твърде недобросъвестна като историк. Те смятат, че шахматът се е появил във Византия още в първата четвърт на VII в. Например

да бъде той?

Тук биха могли да се направят няколко предположения. Би могло да се сметне, че шахматът е проникнал у нас в резултат на кръстоносните походи. Както е известно, запознаването на Западна Европа с постиженията на Близкия и Среден Изток в този период се свързва точно с тях. С тях се свързва и проникването на някои игри, между които и на шахмата²². Но това се отнася специално до стоящата по-далече и сравнително откъсната тогава от Изтока Западна Европа. Могъл ли е да бъде този каналът и за България? Много е съмнително. Българите не са участвали в кръстоносните походи. От друга страна, кръстоносците минавали през нашите земи на отиване за Изтока, а не на връщане, когато вече биха могли да се запознаят с неговите постижения. При това отношенията между българите и кръстоносците са били почти винаги крайно враждебни и т.н. Твърде явно е, че подобно предположение се натъква на сериозни възражения и не може да бъде прието без специални допълнителни аргументи в негова подкрепа, каквито не могат да бъдат намерени особено лесно. По-вероятен е друг, различен канал. Би могло да се сметне, че през XII-XIII в. между България и арабския изток са се поддържали известни преки връзки – най-малкото по линията на търговията - или че шахматната игра у нас води началото си още от времето, когато безспорно са съществували такива връзки, т.е. още от времето на Първата българска държава. Последното предположение, макар да изглежда на пръв поглед най-смело, може би стои най-близо до истината. Археологическите данни, получени от Преслав и Плиска, ни дават костени фигурки, за някои от които е почти безспорно, че са служили за игра²³. А една от тях, прилична на амфора, стои съвсем близко до съвременната шахматна пешка, друга – до слона (топа), като почти същата като втората фигура е намерена фигурка в Египет²⁴, и пр. Наистина, сега от археолозите се приема, че се касае за фигури от някакъв вид дама, но този извод се прави при предположението, че шахматът изобщо не е могъл да бъде известен през Средновековието у нас. В светлината на всички данни, с които разполагаме сега, обаче това разбиране подлежи на преразглеждане. Ние естествено само маркираме въпроса с надежда, че по-нататъшните проучвания ще позволят той да бъде разрешен по достатъчно категоричен начин.

С възприемането на Зонаровите тълкувания шахматната игра в България е била забранена. С това инициативата на Византия, ориентирала се към такава забрана вероятно още в началото на XII в., била подета и в нашата страна. Подобно отношение впрочем не е било нещо изключително за епохата си. Същите забрани са познати и на много други европейски страни, запазвайки се за продължителен период²⁵.

Санкцията, подлежаща на налагане при установяване играене на шахмат, била лишаване от църковен сан, когато имало такъв, и отлъчване. За миряните значи се е предвиждало отлъчване, а при църковнослужителите се идвало до едновременно налагане, до кумулиране, на лишаването от сан и отлъчването²⁶. Фактът, че се касае за

Н. I. R. Murray, A history of chess, Oxford, 1913 г., стр. 163; Д. И. Саргин, Древность игры в шашки и шахматы, Москва, 1915 г., цит. по Истории шахмата в СССР, с. 353.

²² Известно е, че например картите са били пренесени (специално в Средна Европа) именно от кръстоносците, като наскоро след това са били забранени. (Така в 1240 г. Ворхешерският сенат в Унгария заплашва играещите с „разноцветни листове“, с тежки църковни наказания. Вж. в Игральные карты идут на экспорт, сп. „Венгерские новости“, кн. 2, 1962 г., с. 23.)

²³ Заедно с тях са намерени и зарове.

²⁴ Описание на тия фигури и техни снимки вж. в Абоба-Плиска, ИРАИК [Известия Русского Археологического Института в Константинополе, бел. моя, Васил Петров], X, с. 316, у Р. Попов, Материали от разкопките 1934/1935, Мадара, II, с. 81, и у Т. Тотев За обработката на кост в средновековна България, сп. „Археология“, кн. 3, 1963 г., с. 90 и сл.

²⁵ В Русия например чак до средата на XVII в.

²⁶ За лицата на низши църковни, длъжности – иподякони, певци и четци – несъмнено се е предвиждало лишаване от сан или отстраняване от длъжност и едновременно отлъчване. За по-висшите – епископи,

чисто религиозна санкция, обаче не означава, че светската власт се е отнасяла с безразличие към подобно обявено за нетърпимо от гледна точка на църковните изисквания деяние. По образеца на византийските номоканони кормчиите книги еднакво са служили за ръководство както на светските, така и на църковните дейатели. Държавната власт еднакво е зачитала актовете на църковните органи и всячески е съдействала за тяхното провеждане. Следователно, макар забраната да е установена само по линията на църквата и макар санкцията да е само по каноничното право, очевидно е, че преследването на шахмата общо се е поддържало от светската власт.

Обявяването на шахматната игра за забранена и недопустима за истинския християнин се е отразила, разбира се, крайно неблагоприятно на нейното развитие. То обаче не е довело до премахването ѝ. За това говори фактът, че за нея продължава да се споменава и по-нататък. И една от причините за запазването ѝ се дължи на обстоятелството, че тя често се е играла от висшите представители на светската власт, пък и от висшите представители на църквата (в тълкуването последните изрично се имат предвид), спрямо които прилагането на санкции изобщо е било трудно²⁷. Но за да се види дали една подобна забрана би могла да доведе до очакваните резултати, би трябвало да се хвърли поглед и върху целите, които са се преследвали с нея и в името на които тя е била установена и поддържана.

На VI вселенски събор (680 г.) бива прието петдесетото апостолско правило. В славянската книжнина то се появява в такава редакция: „Ни едному же отъ всехъ, или отъ клирикъ, или отъ простецъ, сигами лекъмъ играти.“ Забранявало се е игрането с кости – една хазартна игра. Идеята е достатъчно ясна. В тясна връзка с това правило започват да се тълкуват и приетите по-рано 42-о и 43-о правило, които в най-старата си славянска редакция, представляваща превод на даденото им от Йоан Схоластик тълкуване, гласят: „Епископъ ли, попъ ли, діаконъ ли силами играя, или упиваяся, ли да останеся того, ли да извержеться. Поддѣяци и анагности, ли пѣвцы тоже творяще, ли да остануться того, ли да отлучаться, такоже и людіе.“ Дава се в повече алкохолизмът. Мотивите са също ясни. По-нататък обаче по тълкуването на Зонара забраната се разпростира изведнъж и върху шахмата, а още по-нататък по линията на все по-разширителното разбиране на правилата даже върху игрите въобще. По съкращението на Аристин вече се казва обобщено: „Игрець и піаница Святитель, аще не останеся того, да извержеться. Иподіаконъ, или пѣвецъ, или чтець, или мірскій челоуѣкъ, таковая и подобная гѣмъ творя, аще не останеся того, да отлучитя.“ Същото и по неговите тълкувания: „Аще который Епископъ, или презвитерь, или діаконъ играетъ и глумитя, и люди глумить, и упиваетя; аще не останеся того, да извержеться.“ Какви са мотивите? Та излиза, че шахматът е забранен, защото е игра. Просто затова, а не защото църквата е била против такива наистина обществено нетърпими явления като хазарта и алкохолизма. Но подобна констатация още не е достатъчна. Пита се, а защо именно в такова качество той се оказва под удар и защо на първо място ударът се насочва срещу него? В тогавашната литература могат да се открият за това указания²⁸.

Така в Паисиевия сборник, отнасян към XIV-XV в., но комплектуван от много по-стари и в голямата си част български материали, се посочва: „Аще кто отъ клирикъ или калугери, или Епископъ, или Презвитери, или Діаконъ играетъ шахматы... да извержеться сана. Аще дѣякъ или простецъ да примуть епитимью 2 лета, 10 хлебе и 10 воде..., а поклона на день 200, понеже играта отъ беззаконныхъ халдей, жрецъ бо

презвитери и дякони, изглежда, – е било установено по-друго, така да се каже, привилегировано положение – първо, лишаване от сан и само при продължаване да се играе и отлъчване.

²⁷ Известно е, че в Русия въпреки забраната шахматът е бил любимо развлечение например на Иван Грозни, на някои от боярите му, пък и на някои от приближените му църковници.

²⁸ Специално Зонара обаче не казва нищо.

идолъски тою игрою пророчествовашеть о победе ко царю отъ идолъ, да то есть прельщение сатанино.²⁹ До какво се свеждат изтъкнатите съображения? М. С. Коган ги свързва с борбата против остатъците от езичеството. „Борейки се с огън и меч против конкурентите си „вълхвите“ и „магесниците“ – пише той по повод забраняването на шахмата в средновековна Русия, – руското духовенство идеологическо обосновавало своята агресивна политика с учението, че цялото езичество носи „печата на дявола.“³⁰ Но фактически така ли стои въпросът?

Без да се отрича наличието на борба между християнската църква и остатъците от езическите култове у славяните през дадения период, струва ни се, че обяснението на Коган не би могло да бъде споделено. Шахматната игра у славяните не е представлява остатък от славянския езически бит и като така тя не е могла да се разглежда като носителка на старите славянски езически идеи и представи. Шахматът бива внесен отвън и борбата на църквата против него е борба срещу друг враждебен ней фактор. Това е вече борба на друг фронт. Не на фронта на славянското езичество и неговите идеи, а на един нов фронт, открил се, така да се каже, в нейния тил. Наистина и този фактор християнските идеолози определят като езическо „прельщение сатанино“, но това се отрича значително по различния му характер. Става дума за явление, заето от „беззаконных халдей“, т.е. не просто за чуждо на християнските представи и понятия явление, а за явление, свързано и обусловено от идеите на арабския свят.

Арабският светоглед не е бил нещо еднородно. В него наред с опряното на античното материалистично наследство прогресивно жизнелюбиващо течение е съществувал и мистицизъм, неотстъпващ по нищо на християнския мистицизъм. При едни или други от културните прояви на арабите е надделявала едната или другата страна от техния светоглед, като при шахмата решителен превес са имали прогресивните моменти. Шахматната игра се развива у арабите на основата на големите им завоевания в областта на математиката, на логиката и на материалистическото течение във философията им. Тя е била носител и разпространител на арабския рационализъм – на рационализма, от който като от огън се е бояла християнската църква. Тя е стояла в съвсем открито противоречие с учението на църквата, че победата може само да се „изпроси“ от бога с вярна служба на църквата, със смирение, молитви и т.н., утвърждавайки силата на човешкия разум и независимостта на човешката воля от „божествените“ сили. Църквата основателно е схващала играенето на шахмат като пряко отричане на установените от нея догмати и като открито предизвикателство срещу нея. Ето на това се дължи особеното „внимание“ на църквата първо към шахматната игра. Първо към нея, а доколкото присъщият на шахмата светски дух е бил свойствен, макар и в много по-малка степен, и на другите подобни нему нехазартни игри, по-нататък и към тях. Но тъкмо по тая причина и борбата против шахмата, пък и против другите игри, е била в крайна сметка безперспективна борба – такава, каквата е всяка борба срещу свързани с прогресивни идеи явления. Даже в приведения по-горе пасаж от Паисиевия сборник, в който така тежко се квалифицира играенето на „шахмати“, вече се отстъпва от определената от Зонара санкция и се отива към много по-мека. Установява се вече не отлъчване, а само епитимия, и то в сравнително късия двегодишен срок³¹. Още повече се отстъпва в други съчинения от по-късно време. Това показва, че заетото отрицателно отношение към шахмата съвсем не е довело до очакваните резултати. То не

²⁹ У С. Смирнов, Материали для исторни древно-русской покаянной дисциплины, Москва, 1912 г., с. 136, цит. по Коган, с. 356.

³⁰ Цит. съч., с. 15-16.

³¹ Следва да се отбележи, че този сборник, откриван в значителен брой преписи, разкрива големи вариации в предвижданите санкции. Това е също указание, че на практика забраната се е оказала трудно удържаема.

е довело до тях даже в самите църковни среди. Например в славянския превод на речника на Памва Беранд от 1627 г. шахматът се определя вече просто като „хитрост“³², т.е. като явление, в което не се съдържа нищо укоримо от гледна точка на християнската религия и т. н. И особено интересното е, че най-ранните указания за смекчаване на отрицателното отношение към шахмата у славяните отново се свързват със средновековна България.

Приведеното Зонарово тълкуване на апостолските правила от кириловските кормчии се среща и в една друга, по-различна редакция в един друг по-късен вид кормчия. Тази друга редакция се съдържа в т.нар. Сводна кормчия, приписвана на московския митрополит Киприан. Тя гласи: „Епископъ, или попъ, или діаконъ шегдами играя или упиваяся, или да останеся, или да отвержется. Иподіаконъ и чтець, или пѣвецъ, тоже творя или да останеся, ли отлученьъ будеть.“ Какво би могло да се каже за нея?

Както вече е установено, Киприан произхождал от далия много държавни и църковни дейци търновски род на цамблаковците³³. Макар да работил в Русия (общо откъм 1375 г. до смъртта си в 1407 г.), той поддържал тесни връзки с родината си (даже идвал в Търново като митрополит). Киприан успял да развие широка културна дейност, подхващайки между другото инициативата за създаване на една нова, по-пълна, сборна кормчия на основата на широко привличане на наличните материали и специално на добре известните му български материали³⁴. Работата над сборника вероятно продължила и след неговата смърт с най-активното участие на племенника му Григорий Цамблак, който успял да стане киевски митрополит. Какво ни дава по-новата редакция?

Оказва се, че в приведения пасаж терминът „шахмат“ вече е заменен с друг термин. Говори се за лица „шегдами играя“. Това е твърде съществено, и то в няколко направления. Първо, то идва да потвърди българския произход на дадената редакция (а оттам още един път и наличието на български материали в сводната кормчия). От една страна, заменянето на чуждиците с местни термини е характерна особеност на българската книжнина от времето на патриарх Евтимий, а, от друга, новият термин „шеги“ по всичко изглежда произхожда към българската дума шета³⁵. А на второ място, специално за историята на шахмата представлява интерес изразеното вече по-различно отношение към него.

Използваният термин показва, че играта вече се разглежда като нещо невинно. Именно като невинно развлечение, което като такова естествено не може да подлежи на тясно свързване с някакво нарушаване на установената от църквата нравственост и на прогласения от нея догмат. Наистина първоначално определената от Зонара санкция все още се запазва. Но вече за една „шега“ едва ли се е смятало, че трябва да се стига до отлъчване. При новото разбиране за същността на играта несъмнено се е увеличила ролята на първото изискване – първоначално да се положат всички усилия за убеждаване на играещите да престанат да играят и само когато не се получат никакви резултати, да се отиде към отлъчването им. Ударението все повече се премества върху убеждаването, върху въздействието с други средства.

И всичко това никак не е случайно. Четиринадесети век у нас бележи развитие на по-особени идеи и настроения, които днес позволяват да се говори за него като за една

³² Вж. у М. С. Коган, Очерки по истории шахмат. . . , с. 18.

³³ Вж. например у Л. А. Дмитриев, Роль и значение митрополита Киприана в истории древнорусской литературы (к русско-болгарским литературным связям XIV-XV в.), в сб. Русская литература в XI-XVII веков среди славянских литератур, М.—Л., 1963 г., с. 216.

³⁴ Изполването на български източници е установено по най-безспорен начин в цял ред съчинения на Киприан. Вж. по това например у Л. А. Дмитриев, цит. съч., с. 225-226 и др.

³⁵ Така И. И. Стрезневский, Материали для словаря, т. III, вым. 3. На същото становище М. С. Коган, цит. съч., и И. Т. Савенков, К вопросу об эволюции шахматной игры, Москва, 1905 г.

разгръщаща се предвъзрожденска епоха. На преден план все повече излиза човекът с неговия сложен вътрешен живот, с неговите многообразни преживявания и чувства. Човекът и човешкото получават все по-голямо място и, което е още по-важно, все по-голямо зачитане и уважаване.³⁶ Даденото по-различно отношение към шахматната игра в материалите от XIV в. в определена степен илюстрира всичко това.

Така установената забрана на шахмата все повече се превръща в условна, формална забрана, на която на практика се е държало все по-малко. Така, изглежда, е било специално в края на Втората българска държава, когато в резултат на отоманския натиск тя рухва и когато в историята на нашия шахмат се открива друга глава.

³⁶ Вж. за подробности например у Д. С. Лихачев, Изображение людей в житейной литературе юнца XIV-XV века, ОДРЛ, т. XII, М.-Л., с. 105 и сл.